

"בשקט ועל פי החוקי"?

הרצל, יהודי רוסיה ותנועת הבונד

יעד בירן

בין שתי ועידות

צירוף נסיבות היסטורי הביא לכך שבאותה השנה שבה התקיים הקונגרס הציוני הראשון, התכנסה גם החברה המייסדת של תנועת הבונד – ברית הפועלים היהודים ברוסיה, ליטא ופולין – אולם בין שתי הוועידות הייתה פעורה תהום של ממש. באוגוסט 1897, בזל שבשווייץ הליברלית, נאספו למעלה ממאתיים צירים מרחבי אירופה, לבושים בחליפות ונואמים ברובם בגרמנית. פחות מחודשיים מאוחר יותר, בעליית גג בעיר וילנה שבאימפריה הרוסית, התכנסו 11 נציגי הבונד בחשאי לוועידה לא חוקית, ודיברו ביניהם ברוסית.

תנועת הבונד לא השתוותה מעולם למעמדה של הציונות בקרב הציבור היהודי, אך אף על פי כן סיפורן של שתי התנועות באותן השנים נקשר זה בזה ומלמד לא מעט על התנאים החברתיים המורכבים שפעלו בהם התנועות השונות בראשיתן.

יסוד תנועת הבונד היה למעשה שיאו של תהליך שהחל כבר בשנות ה-80 של המאה ה-19, עם הקמתם של חוגים שבהם לימדו צעירים יהודים אינטלקטואלים פרקים בסוציאליזם, ברוסית ובהשכלה כללית לקבוצות נבחרות של פועלים. מדיניות הבונד השתנתה במהלך השנים – תוך מאבקים רבים בין הקבוצות השונות שהרכיבו אותה – משאיפות מפורשות לרוסיפיקציה והשתלבות בתנועת הפועלים הבין-לאומית, לעבר דגש על הזהות היהודית הייחודית של הפועלים המאוגדים בבונד, וניהול מאבקים כלכליים ופוליטיים גלויים למען זכויותיהם. ב-1897 הבשילה התנועה, כאמור, וראתה בעצמה נציגת הפועלים היהודים באימפריה הרוסית כולה. זאת, על אף שרוב מייסדיה – כמו בתנועות מהפכניות אחרות ברוסיה – לא הגיעו דווקא מן המעמד הנמוך, וזכו לחינוך אקדמי גבוה. באותן השנים התגבשו ברוסיה גם קבוצות חובבי ציון, שהציגו תפיסת עולם שונה בתכלית בנוגע לעתיד היהודים.

הקונגרס הציוני הראשון, 1897 (לע"מ)

עליית הגג בה התקיימה ועידת הבונד, 1897

מהחברות הראשונות של הבונד

אמנם עיקר השפעתן של האגודות הציוניות הייתה דווקא בחוגי האינטליגנציה והמעמד הבינוני, ואילו פעילי הבונד התרכזו בעיקר בפעילות בקרב הפועלים, אך עם זאת אפשר למצוא התייחסויות של צעירי הבונד ליריביהם הציונים כבר בשלב זה. כך, למשל, בדבריו של פועל שנאם בהתכנסות האחד במאי 1892, דחה הנואם את האידאולוגיה הציונית וטען כי גם לו הגשמתה של הציונות הייתה אפשרית, הרי שבסופו של דבר גם בארץ ישראל תשלוט הבורגנות בפועלים ושום ישועה לא תצמח מכך.

הפער החברתי בין הפרולטריון היהודי לפעילים הציוניים במערב וברוסיה הוסיף להיות גורם משפיע גם בשנים הבאות. חיים ויצמן, למשל, שהיה מראשי ה"פרקציה הדמוקרטית" (קבוצת אופוזיציה להרצל בתנועה הציונית), העיד כי הרצל היה רחוק מאוד מההמונים היהודים ברוסיה. בעיניו של ויצמן היו נימוסי המערב וההתהדרות הרבה שניכרו בקונגרסים הציונים מלאכותיים ולא הולמים את האופי הדמוקרטי והפשוט של התנועה שבה חפץ. לדברי ויצמן, רק הסטודנטים היהודים הרוסים שלמדו באוניברסיטאות מערב אירופה הצליחו לבסוף לייבא את הרעיון הציוני לרוסיה:

אילו היינו שונים ממה שהיינו, לא יכולנו לקנות את לב הנוער הלומד, שעתיד היה להוות את הנהלת התנועה הציונית. להרצל לא היתה גישה אליהם; הוא לא דיבר כמונו בלשונם, תרתי משמע, הוא לא דיבר בלשונם של ההמונים היהודים ברוסיה. אם התנועה הציונית נעשתה גורם בקולוניות הסטודנטים הגדולות במערב, אם פסקה

העם, ואילו במידה שמתיימרים לרכז בה את כל העם או לפחות חלק ניכר ממנו, הריהו מפעל אוטופי ואינו בר הגשמה. הוועידה קובעת כי תעמולת הציונים מלבה את הרגש הלאומי ועלולה להוות מכשול לפיתוח התודעה העצמית המעמדית.

בוועידה נידונה, כאמור, אף שאלת הזהות הלאומית של התנועה, וזו נוסחה בוועידה שהתקיימה ב-1903. על פי תפיסת הבונד, נכתב, על אף שהלאומיות אינה מטרה בפני עצמה, יש להגן על זכויותיהם של מיעוטים לאומיים ובכללם היהודים ולהעניק להם אוטונומיה תרבותית, על מנת למנוע אפליה של המיעוט בידי תרבות הרוב הדומיננטית. בהקשר לתרבות היהודית, יש לציין, ראתה תנועת הבונד דווקא ביידיש – ולא בעברית – את השפה הלאומית היהודית.

החלטות הוועידה היו שיא עיצובה של הזהות הלאומית בבונד, ואולם להשפעת המאבק עם הציונות נודע אך מקום משני בעיצובה. השפעה גדולה עוד יותר הייתה להתמודדות מול קבוצת "איסקרה" במפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית: מראשיתו ראה הבונד את עצמו כחלק מתנועת הפועלים הרוסית, וביקש להיות נציגם של הפועלים היהודים בתוך הארגון הפדרטיבי הכלל-ארצי. אלא שלנון, שעמד בראש קבוצת "איסקרה", האמין כי המבנה הפדרטיבי אינו הולם את מטרות המפלגה וכי דרוש מבנה מרכזי חזק. משום כך ניהל בוועידה השנייה של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית ב-1903 דיון שמטרתו חיסול הבונד והכפפתו לסמכות המרכזית. התוצאה הייתה פרישת הבונד מהמפלגה וקבלת ההחלטה הנזכרת בדבר המצע הלאומי של הבונד, בוועידה שהתקיימה באותה השנה.

הרפתקן או ילד? הרצל, פלווה והמהפכנים

בעקבות פרעות קייסיב ב-1903, שזעזעו את העולם היהודי כולו, הגיע גם הרצל עצמו לביקור ברוסיה. בוויולה הריעו לו ההמונים וכינו אותו "מלך היהודים", כביטוי לרגשות הלאומיים והכמיהה למשיח לאחר הפרעות. חלק מהציונים אף האשימו באותה העת את תנועת הבונד בדם שנספך, בטענה שהפעילות המהפכנית היא שגרמה לממשלה להתיר את הרסן. הבונד, מצדו, טען שמדיניות של שיתוף פעולה עם הממשלה מוליכה להמונים יהודיים כנועים עוד יותר, וכי הבורגנות היהודית הציונית שואפת בסופו של דבר לשכפל מבנה חברתי דומה לרוסיה גם בארץ ישראל.

הפערים בין תפיסת עולמו של הרצל לבין זו של הבונדיסטים באו לידי ביטוי ברור סביב מפגשו של הרצל עם פלווה, שר הפנים הרוסי שהיה אחראי בעיני רבים לפרעות קייסיב. פלווה הציג עצמו בפני הרצל כתומך נלהב של הציונות,

מהיות ספורט רומנטי וכפתה על המתנגדים יחס רציני, לא בא הדבר אלא משום שנושאי דגל הרעיון הצעירים מצאו מסילות ללבבות הנוער הלומד היהודי-רוסי (ח' ויצמן, מסה ומעש: זכרונות חייו של נשיא ישראל, תל אביב 1953, עמ' 58).

"מכשול לפיתוח התודעה המעמדית"

בדומה לסטודנטים שהביאו את הציונות המדינית לרוסיה, היו אלה הסטודנטים הבונדיסטים באוניברסיטאות המערב שנאלצו להתמודד עם הרעיונות הציוניים, ולכן לחצו על מנהיגי הבונד ברוסיה שיציגו פתרון לאומי ליהודים, שאינו ציוני. וכך, בוועידה הרביעית של הבונד בביאליסטוק, בשנת 1901, חשו הנציגים בצורך להגדיר את יחסה של התנועה לציונות, לאחר שבאותה השנה הורגשה התגברות של תעמולה הציונית בקרב מעמד הפועלים. בוועידה נקבע כי הוועידה רואה בציונות תגובה של המעמדות הבורגניים על האנטישמיות ועל מצבו המשפטי הבלתי תקין של העם היהודי. הוועידה חושבת את המטרה הסופית של הציונות המדינית – הענקת טריטוריה לעם היהודי – למפעל נטול ערך רב, שאינו עשוי לפתור את "שאלת היהודים", ככל שייקלט בטריטוריה זו רק חלק קטן מן

הפגנת הבונד בסמורגון, בילארוס, 1905 (האיגוד העולמי של פועלי בגדינשים, ניו יורק; בית התפוצות)

חיים ז'יטלובסקי, 1865-1943

ז'יטלובסקי חשב תחילה למסור את הרצל לידי חברי הבונד, שיפרסמו את ההצעה ברבים ויוציאו את גנותו של הרצל כמשחק לידי שלטון הצאר, אולם בראותו את תמימותו של הרצל ריחם עליו והסביר לו שהצעה מעין זו אינה ריאלית; ראשית, מפני שרבים מהמהפכנים אינם שייכים לבונד כלל; שנית, מפני שהבונד אינו ציוני ואינו שותף לחלום על מדינה יהודית בארץ ישראל, ושלישית, מפני שאי-אפשר להאמין לפלווה שיקיים את הבטחותיו... מאוחר יותר ישב ז'יטלובסקי ברכבת לרוסיה בחברת ידידו הקרוב אנ-סקי, שהסכים עמו כי לא צריך היה למסור את הרצל לידהם של הבונדיסטים. השניים ישבו ושתקו זמן רב: "הרפתקן? פנה אלי אנ-סקי לפתע. 'לא, ילד', ניסחתי את סיכום הרושם שלי, 'ילד נאיווי בפוליטיקה, בכלכלה לאומית, בהתבוננותו על עצמו'" (ח' ז'יטלובסקי, געזאמעלטע שריפטן, 9, ווארשה 1931, עמ' 40 [התרגום שלי-ג'ב]).

בין "כאניות" ל"ציונות"

המחלוקת של הבונד עם הרצל לא נסבה רק סביב שאלת המהפכה הסוציאליסטית או חוסר האמון בממשלת הצאר שהרצל ביקש לנהל עמה משא ומתן. לבונד היה חשוב להדגיש את העיקרון שנודע לימים בשם "צ'יקיטי" ["כאניות"]. על פי עיקרון זה, על היהודים להיאבק על זכויותיהם בכל מקום שבו הם נמצאים ולא לנסות להימלט למקום אחר. היהודים אינם צריכים להתנצל על חייהם ברוסיה, משום שאינם זרים בארץ זו וזכויותיהם בה אינן נופלות מאלה של העמים האחרים. האמונה כי היהודים הם זרים, לפי שיטה זו, היא תעמולה אנטישמית שאומצה על ידי הציונות, ואילו האמת היא שהיהודים חיו באירופה מאז ימי האימפריה הרומית. לשיטתם של הבונדיסטים, החלום הרומנטי על מולדת קדומה במקום אחר נרקם כדי להתאים את המטרות המדיניות של הציונות לאלה של הכוחות החזקים באירופה שביקשו להיפטר מהיהודים, וזאת לא יכלו הם עצמם לקבל, מטבע הדברים.

בסופו של דבר, גם כשהתמוטטה האימפריה הרוסית במלחמת העולם הראשונה ונוצר סדר חדש באירופה לאחר המלחמה, בהשראת "ארבע עשרה הנקודות" של הנשיא וילסון, לא זכו היהודים להכרה בזכויותיהם הלאומיות באירופה בדמותה של אוטונומיה לאומית, מפני שלא נחשבו בעיני העולם לעם אירופי. תחת זאת, בקונגרס ורסאי ייצגה את העם היהודי משלחת ציונית שהציגה את תביעתה על ארץ ישראל וְחִזְקָה את התפיסה – גם בקרב הגויים – כי ליהודים אין עוד מקום באירופה. תנועת הבונד המשיכה להתקיים עוד כמה עשרות שנים, בעיקר במזרח אירופה, אך גם בארצות הברית, בדרום אמריקה ובאוסטרליה. ואולם השואה המיטה מכה אנושה על תנועת הבונד, כמו על כל יהדות מזרח אירופה, וכך באה התנועה אל קצה.

כשלבדבריו היהודים הם גוף זר ברוסיה ומשום כך מוצדק דיכויים. הבעיה העיקרית עם היהודים, התלונן פלווה באוזני הרצל, היא שהיהודים נוטים למהפכנות:

"והנה הורע המצב בזמן האחרון על ידי כניסת יהודים למפלגות מהפכניות. התנועה הציונית שלו הייתה קודם נוחה לנו, כל עוד היתה מכוונת להגירה. אין הוא צריך להסביר לי את טיב התנועה, הוא יטיף על אוזן איש שכבר קיבל את תורתו" (כתבי הרצל בעשרה כרכים, ד, ירושלים תש"ך, עמ' 317).

בעקבות המפגש, מתוך תקווה דון-קישוטית לרסן את המהפכנים היהודים ולהשיג בכך את תמיכתו של הצאר בפרויקט הציוני, קרא הרצל לתומכיו ברוסיה בזמן הקונגרס הציוני השישי שהתקיים באותה שנה להתנהג "בשקט ועל פי החוק".

בקונגרס נפגש הרצל גם עם חיים ז'יטלובסקי וחשף בפניו הצעה נוספת שקיבל מפלווה, הצעה שאותה לא הזכיר ביומנו. ז'יטלובסקי אף התחייב בפני הרצל שלא לפרסם את ההצעה, וכתב על אודותיה רק 11 שנים מאוחר יותר, לאחר מותו של הרצל, כשסבר שאין היא עוד עשויה לפגוע באיש. ז'יטלובסקי, שהיה אדם שנוי במחלוקת, היה מעין נווד אידאולוגי ובמהלך חייו היה נרודניק, סוציאליסט מהפכן, טריטוריאליסט, סיימיסט ולבסוף הצטרף באמריקה לפועלי ציון. הרצל ביקש לפגשו באותו הקונגרס משום שסבר בטעות כי הוא מנהיגה של הבונד. ז'יטלובסקי הבהיר להרצל כי אינו שייך כלל לתנועה זו והרצל הופתע מאוד. אף על פי כן ביקש הרצל את עצתו, וסיפר לו שפלווה התחייב לפניו כי בתוך 15 שנים ישגי צ'רטר מאת הסולטאן העות'מאני על ארץ ישראל בעבור היהודים, אולם זאת רק בתנאי שהמהפכנים היהודים יחדלו מפעולותיהם נגד רוסיה. באם לא יצליח פלווה להשיג ליהודים את הצ'רטר המבוקש בתוך פרק זמן זה, יהיו רשאים המהפכנים לחזור לפעילותם.

לעיון נוסף:

1. ח' ז'יטלובסקי, געזאמעלטע שריפטן, כרך 9, ניו יורק 1919.
2. י' פרנקל, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה 1862-1917, תל אביב 1989.
3. H. J. Tobias, *The Jewish Bund in Russia from its origins to 1905*, Stanford 1972.